

พระธาตุพนมกับสังคมและวัฒนธรรม Phra That Phanom Stupa and Society and Culture

อินตอง ชัยประโคน

Intong Saypakhom

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Mahachulalongkorn rajavidyalay University, Khon Kaen Campus

E-mail: in.tong@windowslive.com

Received: 8 October 2022; Revised: 18 December 2022; Accepted: 27 December 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพระธาตุพนมกับสังคมวัฒนธรรม ซึ่งพบว่า พระธาตุพนมถูกนำไปใช้ในความหมายของการเป็นพื้นที่เชิงสัญลักษณ์ในด้าน 1) พระธาตุพนมในมิติของศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ตามคติในพุทธศาสนา 2) พระธาตุพนมกับมิติด้านสัญลักษณ์ทางพุทธศิลป์ 3) พระธาตุพนมกับมิติด้านสัญลักษณ์ทางอำนาจการเมืองการปกครอง และ 4) พระธาตุพนมกับมิติด้านสัญลักษณ์ในฐานะศูนย์กลางชุมชน

คำสำคัญ: พระธาตุพนม, สังคม, วัฒนธรรม

Abstract

This article aims to study Phra That Phanom Stupa and Society and culture . The findings indicate that Phra That Phanom Stupa is used in the meaning of the symbolic space in the area of: 1) Phra That Phanom Stupa in the dimension of religious sanctuaries in Buddhism; 2) Phra That Phanom Stupa and symbolic in Buddhist art; 3) Phra That Phranom Stupa and the symbolic dimension of power, politics and government and; 4) Phra That Phanom Stupa and the symbolic dimension as the center of the community.

Keywords: Phra That Phanom Stupa, Society, Culture

บทนำ

พระธาตุพนม ตั้งอยู่ที่วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม เป็นปูชนียสถานที่สำคัญเก่าแก่และมีความศักดิ์สิทธิ์ ได้รับความเคารพนับถือจากชาวไทยภาคอีสาน และชาวลาวแถบลุ่มน้ำโขงตอนกลางมาช้านาน พระธาตุพนมหรือธาตุพนม เรียกตามแผ่นทองจารึกในสมัยเจ้าราชครูยอดแก้ว หลวงโพนสะเม็ก ผู้บูรณะพระธาตุพนม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2233 นั้น เชื่อว่าเป็นพุทธเจดีย์ที่บรรจุพระอุรังคธาตุ (กระดูกส่วนพระอุระ) ของพระพุทธเจ้า เป็นพุทธเจดีย์รูปทรงบัวเหลี่ยม ประดับตกแต่งด้วยศิลปลอยลายอันวิจิตรประณีตทั้งองค์ มีความหมายทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง พระธาตุพนมองค์ปัจจุบันนี้สูงจากระดับพื้นดิน 53.00 เมตร ฉัตรทองคำสูง 4.00 เมตร รวมเป็น 57.00 เมตร ประดิษฐานอยู่ที่ วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร ตำบลธาตุพนม อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม ประมาณ 500 เมตรจากริมฝั่งด้านตะวันตกหรือฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ซึ่งตรงข้ามกับปากลำน้ำเซบั้งไฟ แขวงคำม่วนประเทศ สปป.ลาว อำเภอธาตุพนมอยู่ห่างจากกรุงเทพมหานคร ประมาณ 800 กิโลเมตร (พระธาตุพนม, 2565)

ในวรรณกรรม อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) อันเป็นตำนานความเชื่อโบราณ ได้บันทึกการสร้างพระธาตุพนมว่า พระธาตุพนมได้ก่อสร้างขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 8 โดยพระมหากัสสปเถระ พร้อมด้วยพระอรหันต์ 500 องค์ได้นำพระอุรังคธาตุมาสู่ตอไม้ปนิครีหรือภูเก้าพร้าวซึ่งเป็นที่ตั้งพระธาตุพนมปัจจุบันช่วงประมาณก่อนปี ค.ศ.478-541 (พ.ศ. 1021 – 1084) มีพระสงฆ์ลาว 5 องค์ คือ พระมหารัตนเถระ พระมหาจุลรัตนเถระ พระมหาสุวรรณประสาทเถระ พระมหาจุลประสาทเถระ และพระมหาสังฆวิเศษเถระ ซึ่งทั้ง 5 องค์นี้เป็นศิษย์ของพระธรรมลักษณะและพระรักษจิตตะ ได้ไปศึกษามาจากราชครูอินเดียแล้วกลับมาจำพรรษาที่ภูข้าวหลวง และได้ส่งศิษย์ไปสร้างพระธาตุพนมให้ใหญ่ขึ้น และสร้างพระธาตุอิงฮังและพระธาตุศรีโคตรบองที่ทำแขก (ทรงคุณ จันทจร, 2565 : 17) ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของพระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญว่า “ศรีโคตรบองปัจจุบันเรียกว่าเมืองท่าแขก อันหมายถึง ท่าเรือที่ชาวอินเดียโบราณมาขึ้นฝั่งที่นี้รวมถึงพระโสมเถระและพระอุตตระเถระด้วย” (ทรงคุณ จันทจร, 2545) พระเถระทั้งสองจึงได้ไปปักหลัก “อโศก” ไว้เป็นหลักฐานที่แสดงถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ที่ลานธาตุหลวง จึงถือว่าธาตุหลวงเป็นสถานที่แห่งแรกที่พระพุทธศาสนาได้มาวางรากฐานไว้ที่ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (อุดร จันทวัน, 2547) ปรากฏบางท่านเรียกพระพุทธรูปนี้ว่า เถรวาทแบบสมัยอโศก (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2540: 142) โดยมีพญาทั้ง 5 ได้แก่ พญาสุวรรณภิงคาร เมืองหนองหานหลวง พญาคำแดง เมืองหนองหานน้อย พญาอินทปัฐ เมืองอินทปัฐ พญาจุลณีพรหมทัต เมืองจุลณี และพญานันทเสน(น้องพญาศรีโคตบวร) เมืองศรีโคตบวร พญาทั้ง 5 ได้ช่วยกันก่ออุบมุง (สตูป) เพื่อฐานาพาพระอุรังคธาตุ เมื่อพญาทั้ง 5 เสด็จกลับเมืองแล้ว พระวิษณุกรรมได้ลงมาทำการแกะสลักลายอุบมุง เทวดาทั้งหลายได้มาชุมนุม บูชาพระอุรังคธาตุ และกำหนดหน้าที่กัน เพื่อมาเฝ้าดูแลองค์พระธาตุ (กรมศิลปากร, 2537)

พระธาตุพนมได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์มาตามลำดับ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2518 พระธาตุพนมชำรุดหักพังทลายลง ทางราชการได้ทำการก่อสร้างขึ้นใหม่ให้คงสภาพเดิม แล้วเสร็จสมบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2522 (กรมศิลปากร, 2522) พระธาตุพนม มีความสำคัญในฐานะเป็นพุทธศิลป์หรือเป็นพระธาตุเจดีย์ ที่เชื่อกันว่าเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุส่วนที่เป็นพระอุรังคธาตุ (กระดูกส่วนหน้าอก) ของพระพุทธเจ้า พระธาตุพนมตั้งอยู่ริมฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตอนกลาง อยู่ในทำเลที่เป็นจุดศูนย์กลางการคมนาคม เป็นจุดหมายปลายทางของการเดินทาง พระธาตุพนมได้แสดงบทบาทและทำหน้าที่สำคัญในบริบททางสังคมในฐานะเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจการเมือง การปกครองนับแต่อดีตกาลจนถึงทุกวันนี้ พระธาตุพนมเป็นศูนย์รวมของศรัทธาความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรมขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี วิถีชีวิตของชุมชนในกลุ่มแม่น้ำโขงทั้งฝั่งไทยและฝั่งลาว เป็น

ศูนย์รวมผู้คนในชุมชน มีบทบาทเป็นส่วนสำคัญในระบบของสังคม ทำหน้าที่ควบคุมสังคมให้เกิดความสันติสุข สงบร่มเย็น ควบคุมความประพฤติของผู้คนในชุมชนให้อยู่ในกรอบจารีตประเพณี (สุรพล ดำริห์กุล, 2549)

การศึกษาข้อมูลด้านโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวกับองค์เจดีย์พระธาตุพนมตามที่ได้กล่าวผ่านมาเป็นการเสนอข้อมูลจากมิติด้านสัญลักษณ์และประติมานวิทยา ซึ่งทั้งหมดนั้นคือข้อมูลสำคัญที่จะทำให้เข้าใจถึงสถานะด้านคติความเชื่อของผู้คนในชุมชนโบราณที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับองค์เจดีย์พระธาตุพนม ที่ให้การยอมรับนับถือว่าเจดีย์พระธาตุพนมเป็นศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์และยังคงความศักดิ์สิทธิ์มาได้ตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ในขณะที่สาระความรู้จากตำนานอุรังคธาตุ หรือตำนานพระธาตุพนม ที่มีเนื้อหาหลักที่กล่าวถึงความสำคัญของการประดิษฐานพระอุรังคธาตุซึ่งเป็นพระบรมสารีริกธาตุขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้ภายในองค์เจดีย์พระธาตุพนม ตำนานยังเน้นย้ำความศักดิ์สิทธิ์ของเจดีย์พระธาตุพนมว่ามีการอัญเชิญเทพเจ้า เทวดาตามความเชื่อในพุทธศาสนามาเป็นผู้พิทักษ์รักษาพระบรมสารีริกธาตุ ดังนั้น พุทธศิลป์รวมทั้งโบราณวัตถุที่พบที่องค์เจดีย์พระธาตุพนม จึงน่าจะเป็นการถ่ายทอดความเชื่อที่ปรากฏในตำนานอุรังคธาตุ ให้แสดงออกมาอย่างเป็นรูปธรรม ในลักษณะศูนย์กลางของความศักดิ์สิทธิ์ได้อย่างยั่งยืน

ทั้งนี้ ถึงแม้ความเชื่อในด้านลัทธิศาสนาที่มีอิทธิพลอยู่ในสังคมในแต่ละช่วงระยะเวลาจะปรับเปลี่ยนไปอย่างหลากหลาย ทั้งด้านความเชื่อในพุทธศาสนา ความเชื่อในศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู หรือความเชื่อเรื่องผีแบบดั้งเดิม แต่ศาสนสถานพระธาตุพนมก็ยังคงทำหน้าที่เป็นตำนานพระธาตุเจดีย์ที่มีอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ ในภาคอีสาน ที่เป็นการอธิบายให้เห็นความสัมพันธ์กับตำนานอุรังคธาตุ หรือประวัติการสร้างพระธาตุพนม เพราะเป็นพระธาตุเจดีย์ที่มีประวัติการก่อสร้างที่เกี่ยวข้องร่วมสมัยในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับการสร้างเจดีย์พระธาตุพนม คือการสร้างบูรณภาพให้เกิดขึ้นกับผู้คนในบ้านเมืองต่างๆ ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และยังเป็น การปรับคติความเชื่อแบบดั้งเดิมของผู้คนที่หลากหลาย ให้เป็นเอกภาพทางความเชื่อที่ให้เป็นพุทธศาสนาแบบเดียวกัน รวมทั้งการที่เรื่องราวในตำนานได้แสดงขอบเขตของการเชื่อมโยงพระธาตุเจดีย์จากท้องถิ่นที่หลากหลายนั้น คือ การทำให้เกิดความผูกพันของผู้คน โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างของบ้านเมืองและสังคม วัฒนธรรมนอกจากนี้การที่พระธาตุพนมได้รับการตีความในเชิงสัญลักษณ์ของการเป็นศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ ดังที่กล่าวผ่านมาแล้วนั้น เมื่อพิจารณาในด้านความหมายและความสำคัญทางด้านสังคมวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับชุมชนในเบื้องต้น ยังพบว่าชุดความรู้ที่เป็นข้อมูลจากตำนาน และข้อมูลในเชิงประวัติและเหตุการณ์ที่ผ่านๆ มาตลอดจนปฏิบัติการของผู้คนที่เกี่ยวกับพระธาตุพนมนั้น คือหลักฐานสำคัญที่นำไปสู่การวิเคราะห์อธิบายถึงความสำคัญและความหมายของพระธาตุพนมในสถานะศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ พระธาตุพนมกับมิติด้านสัญลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรม

นอกจากตำนานอุรังคธาตุและประวัติศาสตร์จะได้อธิบายถึงเกี่ยวข้องของการเข้ามาของพุทธศาสนาในดินแดนแล้ว ยังเห็นได้ชัดเจนอีกว่าชุมชนลุ่มน้ำโขงในอีสานและลาว มีความสัมพันธ์กันทางประวัติศาสตร์ทั้งทางด้านสังคมและวัฒนธรรมกับชุมชนในลุ่มน้ำโขงด้วยกันตลอดตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงยุคปัจจุบัน ในขณะเดียวกันความมีชีวิตของตำนานยังมีความเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น โดยเห็นได้จากการนำเรื่องราวในตำนานไปอธิบายประวัติความเป็นมาของโบราณวัตถุสถานสถานที่มีอยู่ในท้องถิ่น รวมไปถึงการที่มีการสร้างเรื่องราวในตำนานในลักษณะของคำอธิบายถึงความศักดิ์สิทธิ์ หรือการมีอยู่ของอำนาจเหนือธรรมชาติที่ครอบครองอยู่ที่ซากโบราณวัตถุสถานในท้องถิ่น ซึ่งเป็นเป็นที่ศรัทธาของชาวบ้านที่นำไปสู่การประกอบประเพณีพิธีกรรมท้องถิ่นในบริเวณสถานที่ที่เป็นที่ตั้งของแหล่งโบราณวัตถุสถาน จากบริบทของตำนานในมิติของการเป็นประวัติศาสตร์มีชีวิต ทำให้เห็นได้ว่าตำนานในมิติของการเป็นประวัติศาสตร์มีชีวิตยังทำหน้าที่

เชื่อมโยงเหตุการณ์หรือเรื่องราวในอดีตให้เป็นความทรงจำต่อเนื่องมาถึงผู้คนในปัจจุบันดังนั้นจึงเป็นกลไกในการสร้างอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของผู้คนแต่ละกลุ่มเพื่อการต่อรองในการอยู่ร่วมกันในสังคม

ทั้งนี้ ถึงแม้ความเชื่อในด้านลัทธิศาสนาที่มีอิทธิพลอยู่ในสังคมในแต่ละช่วงระยะเวลาจะปรับเปลี่ยนไปอย่างหลากหลาย ทั้งด้านความเชื่อในพุทธศาสนา ความเชื่อในศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู หรือความเชื่อเรื่องผีแบบดั้งเดิม แต่ศาสนสถานพระธาตุพนมก็ยังคงทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของความศักดิ์สิทธิ์ได้อย่างยั่งยืน แต่ในขณะเดียวกันยังมีข้อคำถามอีกหลายประการโดยเฉพาะในส่วนของรูปแบบแผนผังขององค์เจดีย์พระธาตุพนมที่มีความแปลกแตกต่างไปจากศาสนสถานอื่นๆ ทำให้เกิดคำถามในด้านสัญลักษณ์และการสื่อความหมายที่ควรจะเป็น รวมทั้งปัญหาในการศึกษาวิเคราะห์ความหมายจากภาพสลัก ภาพปูนปั้นในทุกตำแหน่งที่ปรากฏอยู่ตามส่วนต่างๆ ของเจดีย์พระธาตุพนม ตลอดจนโบราณวัตถุที่มีความหลากหลายที่พบจากการพังทลายของเจดีย์พระธาตุพนม เพราะทั้งหมดนั้นคือองค์ประกอบสำคัญในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้เกิดขึ้นแก่องค์เจดีย์พระธาตุพนมอย่างเป็นรูปธรรม

ในการนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาความสำคัญของพระธาตุพนมในสถานะศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ ภายใต้สมมติฐานว่าโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวกับองค์เจดีย์พระธาตุพนมได้สร้างขึ้นบนพื้นฐานของคติความเชื่อทั้งในพุทธศาสนา ศาสนาฮินดู และยังเป็นพระธาตุเจดีย์ที่ผู้คนเชื่อว่ามีพลังศักดิ์สิทธิ์มาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน โดยมีตำนานและประวัติที่เกี่ยวข้องเป็นสิ่งเชื่อมโยงที่นำไปสู่การสร้างจินตนาการของผู้คนว่า เป็นศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ที่มีความแตกต่างไปจากศาสนสถานแห่งอื่นๆ ที่เป็นสามัญการอธิบายความหมายด้านความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุพนมจากมิติด้านสัญลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรม น่าจะมีการปรับเปลี่ยนไปในแต่ละช่วงเวลา โดยพิจารณาได้จากหลักฐานด้านศิลปะโบราณวัตถุสถานที่พบที่บริเวณพระธาตุพนมนั้น มีความแตกต่างทั้งทางด้านรูปแบบและอายุสมัยประเด็นสำคัญคือความแตกต่างของข้อมูลทั้งด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุ

ประวัติการสร้างพระธาตุพนม

พระธาตุพนมเป็นพระสถูปเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตั้งอยู่ ณ วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร พระอารามหลวง เป็นปูชนียสถานสำคัญที่พุทธศาสนิกชนเคารพบูชามาแต่ครั้งอาณาจักรโคตรบูร และเป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชนชาวไทยและชาวลาวทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงตลอดมาหลายยุคหลายสมัย ดังมีกล่าวไว้ในตำนานอุรังคธาตุโดยพิสดาร ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์หลายครั้ง ครั้งสุดท้ายระหว่างพุทธศักราช 2483 ถึง 2484 กรมศิลปากรได้บูรณะเสริมยอดพระธาตุให้สูงอีก 10 เมตร จากเดิม 43 เมตร ลอกทองจังโกที่หุ้มยอดเก่าออกเพื่อทำเป็นฉัตร รัฐบาลได้ประกอบพิธียกฉัตร ณ วันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 4 ปีมะเมีย พุทธศักราช 2497 เวลา 10 นาฬิกา 45 นาที ต่อมาองค์พระธาตุพนมเริ่มชำรุดมีรอยแตกร้าวขนาดใหญ่ จึงเกิดความทรงจำหวาดหวั่นหลายครั้ง เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พุทธศักราช 2518 เวลา 19 นาฬิกา 38 นาที รัฐบาลตระหนักในความสำคัญ คุณค่าทางประวัติศาสตร์และศิลปกรรมขององค์พระธาตุพนมเป็นอย่างยิ่ง จึงให้กรมศิลปากรดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์ให้คงสภาพใกล้เคียงองค์เดิมทุกประการ ซึ่งการบูรณะปฏิสังขรณ์ ได้สำเร็จบริบูรณ์เมื่อวันที่ 21 มีนาคม พุทธศักราช 2522

พระธาตุพนม ก่อสร้างตั้งแต่ยุคสมัยใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่ที่นิยมอ้างอิงกล่าวถึงคือวรรณกรรมท้องถิ่นที่มีชื่อเรียกและเป็นที่รู้จักกันทั่วไป คือ อุรังคธาตุ หรือ อุรังคินทาน หรือ ตำนานพระธาตุพนม หนังสือที่กล่าวถึงประวัติองค์พระธาตุพนม มีหลายเรื่องคือ (1) อุรังคธาตุ (2) ตำนาน พระธาตุสังเขป (3) อุรังคินทานเรื่องที่ 1 คือ อุรังคธาตุนั้น เป็นคัมภีร์โบราณ มี 7 ผูก แบ่งเป็น 3 หมวด คือ (ก) นครินทาน

กล่าวถึงประวัติบ้านเมือง ตลอดแม่น้ำลำคลองต่างๆ มีแม่น้ำโขงเป็นต้น (ข) อูรังคนิทาน กล่าวถึงประวัติพระบรมธาตุที่เรียกว่าธาตุหัวอก จนถึงการนำมาบรรจุไว้ที่ภูเก้าพร้าว คือพระธาตุพนมนี้ (ค) ศาสนนิทาน กล่าวถึงเรื่องของพระพุทธศาสนา ความเป็นไปของคณะสงฆ์ในยุคแรก สังเกตความตามเนื้อเรื่องแต่ต้น มาจนถึงบรรจุพระธาตุและซ่อมแซมบูรณะครั้งแรก สมัยพระยาสุเมตตธรรมวงศา กล่าวว่า พระอรหันต์ทั้ง 5 ที่มาเป็นผู้ขอความอุปถัมภ์ ร่วมงานสร้างเสริมพระธาตุในครั้งนั้นเอง เป็นผู้แต่งไว้ครั้งแรก พระอรหันต์มีชื่อทั้ง 5 ดังปรากฏในตำนานนั้น เป็นศิษย์พระเถระทั้ง 3 คือ พุทธรักขิต ธรรมรักขิต สังฆรักขิต พระเถระทั้ง 3 นี้เป็นศิษย์พระมหากัสสปเถระที่มาบรรจุพระอัฐธาตุ เข้าใจว่ารวบรวมแต่งขึ้นต่อในรัชสมัยพระไชยเชษฐาธิราชผู้ย้ายเมืองหลวงอาณาจักรลาวล้านช้างจากเมืองเซ้าหรือชาวหรือเชียงตุง เชียงทอง (หลวงพระบาง) มาสร้างเวียงจันทน์เป็นนครหลวง หมดรัชกาลนั้นมาก็ไม่ปรากฏในเนื้อเรื่องว่าได้บันทึกต่อเรื่องที่ 2 คือตำนานพระธาตุสังเขป เป็นหนังสือที่ย่อมาจากอรรถาธิบายอีกครั้ง ฉบับนี้ได้บอกศักราชว่า “จำเดิมแต่พระพุทธเจ้านิรพานไปแล้ว 8 ปี ปลาย 7 เดือน เดือน 12 ขึ้นวันพูนักษัตรชัฏกัฏฐิกายามนั้นยังมีมหากัสสปเจ้า และพระอรหันต์ 500 เป็นประธาน” กล่าวต่อจากอรรถาธิบายเดิม มาจนถึงสมัยเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กมรณภาพ เรื่องที่ 3 อูรังคนิทาน พระธรรมราชานุวัตร หรือพระเทพรัตนโมลี หรือพระพนมเจติยานุรักษ์ (แก้ว อุทุมมาลา) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมได้เลือกคัดจากอรรถาธิบายเรื่องที่ 1 และเรื่องที่ 2 ประมวลลงไว้ และได้ค้นเพิ่มเติมจากหลักฐานทางพงศาวดารบ้านเมืองในภาคอีสานและพงศาวดารลาวล้านช้าง กล่าวต่อมาจนถึงยุคท่านพระครูศีลาภีรัต ปกครองวัดพระธาตุพนมนี้ (พระธรรมราชานุวัตร, 2551)

พระธาตุพนมกับสังคมและวัฒนธรรม

1) พระธาตุพนมในมิติของศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์

นับตั้งแต่การสร้างพระธาตุพนมในระยะแรกในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 โดยสร้างให้เป็นเทวาลัยสถาน เพื่ออุทิศถวายเป็นเทวบูชาแก่เทพเจ้าตามคติในศาสนาฮินดูจนถึงช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 จึงได้รับการปรับเปลี่ยนให้เป็นพระอารามเพื่อการอุทิศถวายเป็นพุทธบูชาตามคติในพุทธศาสนานิกายมหายาน การคงอยู่ของการเป็นพุทธสถานตามคติพุทธศาสนานิกายมหายาน น่าจะยังคงอยู่สืบต่อมาจนถึงช่วงราวไม่น้อยกว่าพุทธศตวรรษที่ 17 จึงถูกทิ้งร้างไป และจากผลการศึกษาชั้นดินหลังจากพระธาตุพนมพังลงเมื่อปี พ.ศ. 2518 ทำให้พบหลักฐานที่นำไปสู่การอธิบายได้ว่า จนถึงช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 จึงมีผู้คนกลุ่มใหม่ได้เข้ามาปรับเปลี่ยนอาคารศาสนสถานก่ออิฐให้เป็นเจดีย์ตามคติในพระพุทธศาสนาการสถาปนาพื้นที่บริเวณพระธาตุพนมให้มีสถานะเป็นวัดหรือเป็นอาคารตามคติในพุทธศาสนานิกายเถรวาทหรือนิกายหินยานแบบลังกาวงศ์ จึงเป็นไปได้ว่าจะเริ่มขึ้น ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 นี้เอง (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2521)

ซึ่งเป็นข้อมูลที่สอดคล้องกับประวัติศาสตร์จากพงศาวดารลาว ที่กล่าวถึงการที่พระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านช้าง พระองค์แรกคือ พระเจ้าโพธิสารราชได้เสด็จไปประกอบบุญกุศริยาไหว้องค์พระธาตุพนม เมื่อปี พ.ศ. 2082 ดังที่ปรากฏความในประวัติศาสตร์ลาว ฉบับที่เรียบเรียงโดยมหาสิลา วีระวงส์ ส่วนที่เกี่ยวกับรัชกาลพระเจ้าโพธิสารราช ความว่า “... เมื่อถึงปีจุลศักราช 901 (พ.ศ. 2082) ได้เสด็จไปไหว้พระธาตุพนม พระองค์ได้มีพระราชอาชญาให้สร้างวิหารขึ้นในบริเวณพระธาตุพนมหลังหนึ่ง หลังคามุงด้วยแผ่นตะกั่วทั้งหลัง และพระองค์ได้สละข้าใช้ 2 คนพี่น้อง ที่พระองค์รับไว้เป็นข้าหัตถบาล ผู้พี่ชื่อข้าสะเอง ผู้น้องได้เป็นเรือนหินให้เป็นนายกำกับอุปฐากพระธาตุ ส่วนข้าอุปฐากพระธาตุนั้นมี 3,000 คน ครั้นออกพรรษาแล้วพระองค์มีพระราชอาชญาให้พันเรือนหินนำดอกไม้ธูปเทียนมาบูชาพระธาตุเป็นประจำทุกปี...” (มหาสิลา วีระวงส์, 2535)

จากข้อความดังกล่าวย่อมทำให้เข้าใจได้ว่า การที่พระเจ้าโพธิสารราช พระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรล้านช้างได้เสด็จไปแสวงบุญ ประกอบบุญกุศลาที่พระธาตุพนมด้วยการสร้างอาคารพุทธสถานเพื่ออุทิศถวาย พร้อมด้วยข้าวัดถวายเป็นพุทธบูชา นั้น ตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ. 2082 คือข้อมูลที่ทำให้เข้าใจได้ว่า ปฏิบัติการทางพุทธศาสนาดังกล่าวนั้น คือการประกอบบุญกุศลาที่เป็นไปตามแนวทางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ ทั้งนี้ตามคติในพระพุทธศาสนาเถรวาท แบบลังกาวงศ์ได้ให้ความสำคัญกับการสร้างหรือซ่อมบูรณปฏิสังขรณ์สถูปเจดีย์ การสร้างพระพุทธรูปการสร้างรอยพระพุทธรบาท การปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์ คือ บุญกุศลาที่พึงจะรับอานิสงส์ที่สูงยิ่งและยังรวมไปถึงการสร้างวัดหรือ พระอารามให้เป็นสถานที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์ในการปฏิบัติพุทธกิจ เพื่อการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้เจริญสืบไป ว่าเป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ที่พึงกระทำอย่างสม่ำเสมอ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514)

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระธาตุพนมในการรับรู้ของผู้คนว่าเป็นพระอารามในพุทธศาสนานิกายเถรวาท จึงน่าจะเกิดขึ้นไม่น้อยไปกว่า เมื่อปี พ.ศ. 2082 หรือช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 จากนั้นคงมีผู้คนที่เห็นพุทธศาสนิกชนผู้มีพลัง ศรัทธาในพุทธศาสนาโดยการนำของพระราชวงศ์จากราชอาณาจักรล้านช้างพระองค์ต่อๆ มา คงได้ดำเนินการซ่อมแซมองค์พระธาตุพนมแต่เพียงเล็กน้อยๆ มาอย่างต่อเนื่อง

ช่วงเวลาที่พระเจ้าโพธิสารราช พระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรล้านช้างเสด็จไปแสวงบุญ ประกอบบุญกุศลาที่พระธาตุพนม ด้วยการสร้างอาคารพุทธสถานเพื่ออุทิศถวาย ตั้งแต่เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2082 นั้น องค์พระธาตุพนมคงได้มีการปรับเปลี่ยนให้เป็นพุทธสถานตามคติพุทธศาสนานิกายหินยาน หรือนิกายเถรวาทแล้ว ทั้งนี้เนื่องจากตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งราชอาณาจักรขแมร์โบราณเสด็จสวรรคต ประกอบกับเป็นช่วงเวลาที่อิทธิพลพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากลังกา ซึ่งเป็นศาสนาที่ได้รับความนิยม มีคนนับถืออย่างแพร่หลายในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้เข้ามาแทนที่อิทธิพลพุทธศาสนานิกายมหายานที่เคยรุ่งเรืองและเคยได้รับการอุปถัมภ์จากพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อีกทั้งยังมีการรวมกลุ่มของผู้คนในหลายๆ ชุมชนที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลขแมร์ ที่มีความเข้มแข็งและผู้นำในการสร้างบ้านแปงเมืองที่เป็นอิสระเกิดขึ้น อันนำไปสู่การเกิดนครรัฐอิสระใหญ่น้อยในทั่วทุกภูมิภาค รวมทั้งประเทศใกล้เคียง เช่น อาณาจักรศรีวิชัยในภาคเหนือ อาณาจักรศรีโคตรบูรในภาคอีสาน อาณาจักรสุโขทัย และอยุธยาในภาคกลาง อาณาจักรศรีธรรมราชในภาคใต้ รวมทั้งอาณาจักรพุกามในพม่า ทำให้อิทธิพลทางวัฒนธรรมแบบขแมร์ที่เคยเจริญอยู่ในชุมชนบ้านเมืองต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำโขง แม่น้ำมูล และแม่น้ำชีก็ไม่ได้ได้รับความนิยมอีกต่อไป ชุมชนบ้านเมืองที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากขแมร์ รวมทั้งชุมชนโบราณที่บริเวณพระธาตุพนม ก็ถูกทิ้งร้างไปเหมือนกับชุมชนโบราณอีกหลายๆ แห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

เมื่อถึงราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา บริเวณพื้นที่ภาคอีสานรวมทั้งชุมชนโบราณที่บริเวณพระธาตุพนมก็เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่กล่าวคือ กลุ่มชนที่อยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงทางตอนเหนือของภูมิภาค ก็รวมอยู่ภายใต้อิทธิพลอาณาจักรล้านช้าง (ราชอาณาจักรลาว) แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุตอุมราชธานี ล้านช้างร่มขาว หลวงพระบาง ซึ่งเริ่มมีความเจริญ ก่อตั้งขึ้นมาใหม่ ส่วนดินแดนที่นอกเหนือจากนั้นปรากฏว่า ชุมชนต่างๆ สลายตัวไป เมืองเกือบทั้งสิ้นถูกทิ้งร้างไป โดยที่ยังไม่ทราบสาเหตุของความเป็นไปอย่างแน่ชัดนัก แม้ในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-22 นั้น เป็นช่วงเวลาที่ตรงกับช่วงสมัยอยุธยาแห่งราชอาณาจักรไทย ดินแดนในแถบนี้ยังคงเป็นที่รกร้างเป็น ส่วน ใหญ่ จำนวนประชากรก็มีไม่มากนัก และลดความสำคัญไปโดยปริยาย (Snodgrass Andrain, 1985)

ความสำคัญที่ควรแก่การกล่าวถึง คตินิยมในการสร้างสถูปเจดีย์ที่เนื่องในพระพุทธศาสนา โดยทั่วไปแล้ว สถูปเจดีย์มีสถานะเป็นเครื่องหมายของความระลึกถึงพุทธประวัติตอนสำคัญและยังเป็นไป

ตามที่ได้รับว่าสกลเจดีย์จัดเป็น สัญลักษณ์ของความจริง ที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ นอกจากนั้น สกลเจดีย์ยังเป็นสัญลักษณ์ที่มีความหมายถึงองค์พระพุทธรูปเจ้าเพราะโดยความหมายดั้งเดิมสกลเจดีย์เป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล และในขณะเดียวกันยังเป็นสัญลักษณ์ที่หมายถึงพระพุทธรูปองค์ด้วยเช่นกัน และท้ายที่สุดพระสกลเจดีย์บางองค์ยังเป็นสัญลักษณ์ที่มีความหมายถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธรูปองค์แนวคิดที่ว่าสกลเจดีย์คือ ธรรมะของพระพุทธรูปมาจากประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช จักรพรรดิผู้สร้างบุญกุศลด้วยการทำนุบำรุงพุทธศาสนา โดยทรงสร้างพระสกล 84,000 องค์ อุทิศถวายเป็นพุทธรูปบูชา โดยให้พระสกลเจดีย์ทั้งหมดนั้นเป็นสัญลักษณ์ที่มีความหมายถึงพระไตรปิฎกที่มีทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ (Govinda, 1976)

จากแนวคิดและคติความเชื่อเกี่ยวกับสัญลักษณ์และความหมายของสกลเจดีย์เมื่อนำมาตีความเชื่อตามการรับรู้ของผู้คนเรื่องการสร้างเจดีย์ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ส่วนที่เป็นพระอัฐกธาตุ ที่เจดีย์พระธาตุพนม ที่ถือว่าเป็นพุทธรูปประเพณีที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ที่เสด็จ ลงมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์ เมื่อถึงคราวเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว พุทธศาสนิกชนจึงนำพระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ประดิษฐานไว้ในสกลเจดีย์บริเวณทางแยกในย่านชุมชนที่เป็นศูนย์กลางของบ้านเมือง เพื่อให้มหาชนสักการะ พึงถือปฏิบัติเป็นปกติวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกันเช่นนั้นทุก พระองค์

เมื่อพิจารณาตามแนวคิดสกลเจดีย์มีเรื่องราวหรือประวัติที่เกี่ยวข้องกับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นเฉพาะบนพื้นที่ที่เป็นศูนย์กลางจักรวาลเป็นประการสำคัญ ทำให้สถานะของเจดีย์พระธาตุพนมจึงมีสถานะเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นศูนย์กลางจักรวาล โดยเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่พุทธศาสนิกชนได้ กำหนดขึ้นให้แตกต่างไปจากพื้นที่อื่นๆ เป็นสถานที่ที่สร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนา และยังมีสถานะเป็นพระมหาธาตุเจดีย์ที่เป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง จึงมีความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนสามารถรับรู้ได้ทางกายภาพ (Physically) ประกอบกับการที่เป็นสกลเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่และเป็นไปตามจารีตของพุทธศาสนิกชนในเรื่องการบูชาพระมหาธาตุเจดีย์ จึงทำให้พื้นที่แห่งนี้มีสถานะเป็นภูมิสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ตามจินตภาพ (Imagination ally) ที่นำไปสู่การสร้างจินตนาการว่าพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นศูนย์กลางจักรวาลได้อย่างเป็นรูปธรรม

สรุปได้ว่า พระธาตุพนมในมิติของศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ ที่สื่อความหมายตามคตินิยมในพุทธศาสนานั้น เป็นสิ่งที่มีมาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน มีหลักฐานทางโบราณคดีประเภทโบราณวัตถุสถานเป็นจำนวนมากที่พบในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย รวมทั้งบริเวณพระธาตุพนมที่แสดงถึงคตินิยมของผู้คนในการบูชาพระบรมสารีริกธาตุซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยเฉพาะที่บริเวณพื้นที่ลานด้านนอกขององค์เจดีย์พระธาตุพนม ได้พบใบเสมาสลักเป็นภาพสกลเจดีย์ทรงหม้อน้ำที่สลักไว้ในลักษณะของใบเสมาศิลาทราย คือสัญลักษณ์ที่สื่อถึงความเชื่อในการบูชาพระบรมสารีริกธาตุตามคตินิยมในพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิมนั้นแล้ว

2) พระธาตุพนมกับมิติด้านสัญลักษณ์ทางพุทธศิลป์

พระธาตุพนม เป็นพระสกลเจดีย์ ที่เชื่อกันว่า เป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ส่วนที่เป็นพระอัฐกธาตุ (กระดูกหน้าอก) ของพระพุทธรูป ได้แสดงบทบาทและทำหน้าที่สำคัญ ในบริบททางสังคมมาโดยตลอด ความสำคัญของพระธาตุพนมประมวลได้ดังนี้ :

พระธาตุพนมมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นพระบรมธาตุเจดีย์ที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้าและพระพุทธศาสนา เป็นพระสกลเจดีย์ที่เก่าแก่ที่สุดในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง ความเป็นมาและความสำคัญของพระสกลเจดีย์ได้กล่าวแล้วในตอนต้น ในที่นี้จะกล่าวถึงความสำคัญในแง่พุทธศิลป์ พระสกลเจดีย์มีต้นกำเนิดที่ประเทศอินเดีย แล้วแพร่หลายออกไปสู่ดินแดนต่างๆ เช่น อัฟกานิสถาน ศรีลังกา จีน

ประเทศในแถบลุ่มแม่น้ำโขง มีความหลากหลายในรูปแบบตามแนวความคิด ความต้องการและสุนทรียภาพของแต่ละดินแดนเหล่านั้นเจดีย์มีพัฒนาการจากเนินดินเหนือหลุมฝังศพ กลายมาเป็นเจดีย์ทรงระฆังที่เรียกขานกันในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีเจดีย์ทรงปราสาท เจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม เจดีย์ทรงเครื่อง เจดีย์ย่อมุมย่อเก็จหรือยกเก็จ องค์ประกอบของพระสถูปเจดีย์นั้นแบ่งเป็น 3 ส่วน

ตอนล่างเรียกว่า ฐาน ตอนกลางเรียกว่า เรือนธาตุ ตอนบนเรียกว่า ยอดตอนล่างหรือฐาน คือส่วนที่รองรับองค์ประกอบอื่น มีรูปแบบและชื่อเรียกเฉพาะเพื่อระบุลักษณะ หน้าที่ และตำแหน่ง เช่น ฐานประทักษิณ ฐานไพที ฐานเชิงบาตร ฐานแว่นฟ้า ฐานเชิง ฐานบัวลูกฟัก ฐานบัวลูกแก้ว ฐานสิงห์

ตอนกลางหรือเรือนธาตุ เพื่อประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันควรแก่การเคารพบูชา เช่นพระบรมสารีริกธาตุหรือพระพุทธรูป หากไม่ทำเป็นห้องคูหา ก็จะเป็นซุ้มจระนำ เป็นส่วนสำคัญมีนัยว่าเป็นศูนย์กลางจักรวาล เป็นส่วนกลางของเจดีย์ทรงระฆังที่มีรูปทรงคล้ายระฆังหรือลอมฟางตอนบนหรือยอด มีองค์ประกอบสำคัญเช่น บัลลังก์ คือฐานทรงสี่เหลี่ยมตั้งอยู่บนทรงระฆัง ถัดขึ้นไปเป็นเสาเล็กๆ ตั้งเรียงรายบนบัลลังก์เรียกว่า เสาหาม สูงขึ้นไปมีลักษณะเป็นปล้องๆ ทรงกรวยเรียกว่า ปล้องไฉน ตรงกับชื่อปีไฉน ถัดขึ้นไปเป็นกรวยยอดขนาดเล็กของเจดีย์ เรียกว่าปลีหรือปลียอด ส่วนยอดสุดของเจดีย์เป็นรูปกลมหรือรูปเป็นต่อมคล้ายหยดน้ำเรียกว่า ลูกแก้วหรือเม็ดน้ำค้าง (สันติ เล็กสุขุม, 2535)

พระธาตุพนมเป็นพุทธสถาปัตยกรรมศิลป์ที่มีเอกลักษณ์โดดเด่น สวยงาม แบบล้านช้างโดยเฉพาะ ชัยมงคล จินดาสมุทร กล่าวถึงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระธาตุพนมว่า พระธาตุพนมมีแผนผัง เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสจากฐานถึงยอด เมื่อนำรูปแบบสถาปัตยกรรมของพระธาตุพนมดังกล่าวไปเปรียบเทียบกับพระธาตุอื่นๆ ซึ่งพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้พบแผนผังมีลักษณะเดียวกันอยู่หลายองค์ มีโครงสร้างหลักๆ เหมือนกัน และแตกต่างกันด้วยรายละเอียดเล็กน้อย สามารถจัดกลุ่มรูปแบบไว้ 5 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มพระธาตุพนม เป็นกลุ่มที่ประกอบด้วยฐานเดี่ยว มีรูปทรงเรือนธาตุซ้อนกัน 2 ชั้นเชื่อมด้วยฐานบัวคว่ำ รองรับด้วยยอดทรงสูง 2) กลุ่มพระธาตุวัดเหนือ เป็นกลุ่มของพระธาตุที่มีฐานสูงปานกลาง เรือนธาตุเป็นรูปทรงดอกบัว ต่อยอดด้วยทรงเหลี่ยม 3) กลุ่มพระธาตุก่อขั้วน้อย เป็นกลุ่มพระธาตุที่มีรูปทรงสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองโดยเฉพาะที่เป็นเรือนธาตุสร้างเป็นซุ้มจตุรทิศ ประกอบไว้ทั้ง 4 ทิศ ส่วนยอดสร้างเป็นทรงสูง 4) กลุ่มพระธาตุเชิงชุม เป็นกลุ่มพระธาตุที่มีฐานเดี่ยว เรือนธาตุเป็นทรงสี่เหลี่ยมลดชั้น บริเวณเรือนธาตุมีซุ้มจตุรทิศทั้ง 4 ทิศ ระหว่างเรือนธาตุและยอดทรงสูงต่อเชื่อมด้วยฐานบัวคว่ำ 5) กลุ่มพระเจดีย์บ้านดอนแก้ว เป็นพระธาตุที่สร้างฐานเป็นแบบทักษิณซ้อน 2 ชั้น ฐานของกลุ่มนี้เดี่ยว ต่อด้วยเรือนธาตุและเชื่อมด้วยยอดทรงสูง รูปแบบของพระธาตุในกลุ่มต่างๆ นี้สร้างขึ้นตามอิทธิพลความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ซึ่งยุคสมัยในการสร้างอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นต้นไป (ชัยมงคล จินดาสมุทร, 2532)

รูปทรงและรูปแบบขององค์พระธาตุพนม ภาพแกะสลักผนังอิฐโดยรอบฐานชั้นล่างเรียกว่า เรือนธาตุ ภาพสลักหน้าบันเหนือซุ้มประตูที่เป็นประตูหลอกทั้งสี่ด้านภาพสลักเหนือเรือนธาตุที่เรียกว่าชั้นวิมาน คือส่วนของเรือนธาตุที่ซ้อนอยู่ข้างบน แต่สร้างให้ย่อส่วนลง ซึ่งมีซุ้มประตูหลอกทั้งสี่ด้านเหมือนกับชั้นล่างของเรือนธาตุ ลวดลายสลักหน้าบันครอบเหนือซุ้มประตูเรียกว่าซุ้มแบบวงเดือน ส่วนยอดพระธาตุพนม ในทางสถาปัตยกรรมเรียกยอดเจดีย์เหล่านี้ว่า เจดีย์ทรงรุ่ง หรือเจดีย์แบบลาว แบบล้านช้าง ชาวลาวเรียกว่า ยอดเจดีย์ทรงบัวเหลี่ยม ปลายสุดเป็นรูปดวงปลี ซึ่งมีปรากฏให้เห็นอีกหลายแห่งในลุ่มน้ำโขงนับแต่กลุ่มเจดีย์หลวงพระบางทางเหนือ ลงมาถึงพระธาตุหลวงเวียงจันทน์ และใต้สุดที่จำปาศักดิ์ (สมชาติ มณีโชติ, 2552) ซึ่งลักษณะสถาปัตยกรรม และประติมากรรม ก่อนการพังทลายขององค์พระธาตุพนม และบันทึกไว้ดังนี้ : “งานประติมากรรมที่องค์ธาตุชั้นล่างทั้ง 4 ด้านของพระธาตุพนมนั้น เป็นการแกะสลักบนอิฐเผา “นูนต่ำ” ที่

สวยงาม มีการขุดพื้นตัวลายลึกประมาณ 5 เซนติเมตร ฉะนั้นเมื่อแสงแดดสาดมากระทบภาพและลวดลาย จะทำให้เกิดมิติดีขึ้น เช่น ความตื้น ลึก หนา บาง แสดงมวลชัดเจนและสวยงามขึ้นเป็นอันมาก งานแกะสลักลาย แต่ละด้าน แบ่งออกด้านละ 2 แถบแต่ละแถบล้อมด้วยรูปของเรือนธาตุ ความกว้างของแต่ละแถบลวดได้ประมาณ 1.05 เมตร ส่วนความสูงเท่ากับความสูงของเรือนธาตุชั้นล่าง งานประติมากรรมแต่ละด้านมีตามลำดับดังนี้

1) ด้านตะวันออก แถบทางซ้ายของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ ประทับนั่ง พระหัตถ์ขวา ถือพระขรรค์ มีกลดกันอยู่เหนือพระเศียร ไม่มีบริวารถือกลด แวดล้อมด้วยลายกระหนก ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้า พระหัตถ์ถือหอก ตรงหน้าม้ามีรูปสัตว์ถูกหอกปักที่ลำตัว แสดงว่าเป็นการล่าสัตว์ มีบริวารถือกลดตามหลัง แวดล้อมด้วยลายกระหนก แถบทางขวาของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้ากำลังวิ่ง พระหัตถ์ขวายกหอกขึ้นสูง แวดล้อมด้วยลายกระหนก ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงช้าง ประทับยืน พระหัตถ์ขวาทรงหอกยกขึ้นสูง พระหัตถ์ซ้ายถือเชือกบังคับช้าง มีกลดอยู่เหนือพระเศียร ไม่มีบริวารถือกลด แต่ แวดล้อมด้วยลายกระหนก

2) ด้านตะวันตก แถบทางซ้ายของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ประทับนั่งบนหลังช้าง พระหัตถ์ซ้ายถือคันศรในท่าธรรมดา ด้านหลังมีบริวารถือกลดตามหลัง แวดล้อมด้วยลายกระหนก ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้า พระหัตถ์ขวาทรงพระขรรค์ ด้านหลังมีบริวารถือกลด และถือหม้อตามประทีปอีกคนหนึ่ง เหนือหัวม้ามีรูปกวางกระโดด 3 ตัว แสดงการเสด็จท่ามกลางป่าเขาลำเนาไพร แถบทางขวาของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้า แวดล้อมด้วยลายกระหนก ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ประทับยืนบนหลังช้าง ในท่าแผ่แสงศร แวดล้อมด้วยลายกระหนก ลวดลายด้านนี้ชำรุดมาก

3) ด้านเหนือ แถบทางซ้ายของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงช้าง แวดล้อมด้วยลายเครือเถา แบบลายผักกูด ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้า พระหัตถ์ซ้ายทรงพระขรรค์ มีบริวารถือกลดอยู่ข้างหลัง แวดล้อมด้วยลายเครือเถา แบบลายผักกูด แถบทางขวาของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้า มีบริวารถือกลดตามหลัง แวดล้อมด้วยลายเครือเถาแบบลายผักกูด ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ประทับนั่งบนหลังช้าง พระหัตถ์ขวาทรงยกหอกเอาปลายหอกลง มีรูปสัตว์ถูกหอกอยู่ใต้ตัวช้าง มีบริวารถือกลดอยู่ข้างหลัง แวดล้อมด้วยลายเครือเถา แบบลายผักกูด

4) ด้านใต้ แถบทางซ้ายของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้า พระหัตถ์ขวาถือพระขรรค์ มีบริวารถือกลดตามหลัง แวดล้อมด้วยลายกระหนก ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงช้างพระหัตถ์ขวาถือหอก แวดล้อมด้วยลายกระหนก แถบทางขวาของพระธาตุ ด้านบน : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงช้าง พระพักตร์มีพระมัสสุ มีบริวารถือกลดตามหลัง ด้านล่าง : จำหลักรูปกษัตริย์ทรงม้า มีพระมัสสุ พระหัตถ์ขวาถือพระขรรค์ พระหัตถ์ซ้ายถือเชือกบังคับม้า มีกลดแต่ไม่มีบริวารถือกลด ลักษณะรูปทรงของช้างที่กำลังเดิน และม้าที่กำลังวิ่งควบ คู่มือชีวิตชีวา ส่วนรูปคนทั้งกษัตริย์และบริวาร มีลักษณะเตี้ยลำสัน ไม่สวมเสื้อ และไม่มีเครื่องประดับ ทรงแต่ภูษาเท่านั้น ลักษณะหน้าตาดูเป็นชนชาวพื้นเมือง ลวดลายกระหนกทั่วไป เป็นลายที่จำหลักด้วยช่างฝีมือสูงลักษณะการจัดเถา จัดจันทวะ ตลอดจนการบากตัวกระหนก และการบิดม้วนกลับของยอดกระหนก ดูอ่อนช้อยงดงาม มีความละม้ายคล้ายคลึงกับลายกระหนกปั้นปูนสมัยทวารวดี เมื่อเปรียบเทียบกับลวดลายแบบสมโบร์ไพรกุก ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 มีลักษณะใกล้เคียงกัน

สำหรับประตูทั้ง 4 ด้านนั้น เป็นประตูหลอก ปิด เปิดไม่ได้ เหนือประตูจัดเป็นซุ้มลายโค้ง เป็น 3 โค้งติดต่อกัน เหนือโค้งมีลักษณะคล้ายใบไม้ขนาดใหญ่ 5 แฉก ปลายซุ้มมีรูปสิงห์ ยืนทั้งสองด้าน ภายในของซุ้มประตูแต่ละด้าน มีการแกะสลักภาพประดับ ดังนี้ : ด้านตะวันออก : ภาพ ต่างๆ ลบเลือนหมดแล้ว ด้านตะวันตก : จำหลักรูปพระพรหม ประทับนั่งบนหลังหงส์ 2 ตัว พระหัตถ์ซ้ายถือพวงลูกประคำ มีเทวดานั่งผ้า

เดียวยืนประนมมืออยู่ ตอนบนมีรูปเทวดาเหาะอยู่ข้างละ 1 องค์ ด้านเหนือ : จำหลักรูปพระนารายณ์ 4 กร ทรงครุฑ มีเทวดานั่งชันเข้าทั้งสององค์ตอนบนทั้งสองด้านมีรูปเทวดาเหาะ และยังมีรูปเทวดาผู้หญิงถือดอกบัว อยู่ทั้งสองข้าง ด้านใต้ : จำหลักรูปพระอิศวร ทรงโคณนทิ มีเทวดา 3 องค์ประกอบผนังขององค์พระธาตุ ระหว่างแถบลายกับซุ้มประตู จะมีกลุ่มเสาประดับทั้งเสาแบนและเสากลม เสากลมมีด้านละ 3 เสา เป็นเสากลมดินเผา มีรูปร่างคล้ายลูกมะหวดของหน้าต่างปราสาทขอม ลักษณะลวดลายสวยงาม มีลักษณะคล้ายกับเสาประดับกรอบประตูปราสาท ที่สมโบร์ไพรกุก สมัยเจนละหรือเจนละ แต่มีลวดลายน้อยกว่า (สงวน รอดบุญ, 2545)

การขุดค้นและการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีภายหลังที่พระธาตุพนมล้มนั้น แรกทีเดียวมีการสร้างเป็นคูหาขึ้นก่อนเพราะพบแท่งหินและแผ่นหินกรอบประตูที่มีทางเข้าด้านเดียวลักษณะการเข้าหินของกรอบประตู เป็นลักษณะที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะขอมสมัยเมืองพระนคร ที่เรียกว่า แบบสมโบร์ไพรกุก ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งร่วมสมัยเดียวกับสมัยทวารวดีแต่เป็นศาสนสถานทางศาสนาฮินดูมากกว่าทางพุทธศาสนา และคงมีความสัมพันธ์กับรัฐเจนละบกที่มีเมืองสำคัญอยู่ทางอุบลราชธานี ต่อมาศาสนสถานแห่งนี้ได้รับการสร้างตกแต่งเพิ่มเติมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14- 15 ในช่วงเวลานี้มีการก่ออิฐและสลักภาพเป็นรูปบุคคล ชีมา ชีช้าง การล่าสัตว์และมีลวดลายประดับ มีการทำซุ้มประตูหลอกอีก 3 ซอก พร้อมด้วยการสลักลวดลายเป็นรูปเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาฮินดูทั้ง 3 ซอก ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าศาสนสถานแห่งนี้เป็นของเมืองในลัทธิศาสนาฮินดูอย่างชัดเจน ศาสนสถานแห่งนี้มีสภาพเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนกัน 2 ชั้นย่อส่วนลดขนาดขึ้นไป และบริเวณโดยรอบมีแท่งหินรูปเสมาหินแบบทวารวดีปักล้อมตามทิศสำคัญในลักษณะแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ เสาหินบางแห่งสลักเป็นรูปสฤงษะและลวดลายสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา ทำให้เห็นการขัดแย้งกับตัวศาสนสถานที่มีลักษณะเป็นปราสาทในลัทธิศาสนาฮินดูทำให้อาจตีความได้ว่า น่าจะมีการแปลงศาสนสถานแห่งนี้ให้เป็นพระสฤงษะหรือพระธาตุเจดีย์ทางพุทธศาสนา เมื่อความเชื่อทางศาสนาฮินดู ลดความสำคัญลง (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2542)

เกี่ยวกับอายุการสร้างองค์พระธาตุพนมนั้น นักโบราณคดี หลายท่านต่างมีความเห็นหลายแง่หลายมุม ดังนี้ :

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยไว้ในหนังสือ “นิทานโบราณคดี” ตอนหนึ่งว่า : “ทั้งรูปสัณฐาน แลลวดลายของพระธาตุพนม ชวนให้เห็นว่า จะสร้างก่อนขอม คือสร้างแต่ในสมัยเมื่อมีอาณาจักรหนึ่ง ซึ่งเรียกในจดหมายเหตุจีนว่า พู้นัน คือราว ศตวรรษที่ 6 - 10” สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวไว้ใน “สาส์นสมเด็จ” ว่า : “พระธาตุพนม ก็เป็นของก่อต่อมาเหมือนกัน ตอนล่างเป็นของเขมร มีสองชั้น เข้าใจว่าเดิมจะต้องมีสามชั้น แต่พังเสียแล้วชั้นหนึ่ง ลักษณะเป็นมณฑปซ้อนกัน แต่ยอดจะเป็นอย่างไรพูดไม่ถูก คิดว่าเป็นของเขมรเก่าก่อนที่โคราช เช่น พิมาย พนมรุ้ง ขึ้นไปอีก พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ได้กล่าวไว้ในปาฐกถาเรื่อง “ของดีในภาคอีสาน” ว่า : “พระธาตุพนม เป็นเจดีย์รุ่นเก่าที่สุดในประเทศไทย เชื่อว่าสร้างใน พ.ศ. 1007 โดยมีเหตุผลประกอบกันหลายทาง เช่น ในเขตจามซึ่งอยู่ในประเทศญวน มีถาวรวัตถุซึ่งสร้างโครงวิธีอย่างเดียวกัน ล้วนแต่สอบสวนได้หลักฐานว่ามีอายุ 1,400 ปีเศษทั้งนั้น เมื่อนำหลักฐานทางโบราณคดีมาพิจารณาประกอบกับตำนานพื้นเมือง จึงเป็นที่แน่นอนว่าพระธาตุพนมมีอายุ 1,400 ปีเศษ” อาจารย์มานิต วัลลิโภดม ได้กล่าวไว้ในบทความเรื่อง “โคตรบูร” จากวารสาร “เมืองโบราณ” ฉบับ “พระธาตุพนม” ตอนหนึ่งว่า : “จากลักษณะลวดลายและรูปภาพพอกำหนดได้ว่าพระอุรังคธาตุเจดีย์ น่าจะมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-14 ส่วนแบบอย่างสถาปัตยกรรมมีลักษณะคล้ายโบราณสถานประเทศจามปา” อาจารย์สงวน รอดบุญ กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธศิลป์ลาว” มีความเห็นว่า : “พระธาตุพนมน่าจะมีอายุอยู่ใน

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-14 คือมีอายุร่วมสมัยกับศิลปทวารวดีและศิลปสมัยเจนลภา หรือศิลปในยุคแรกของขอม และเชื่อว่าแต่เดิม พระธาตุพนมคงจะสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์มากกว่าในพุทธศาสนา เพราะงานประติมากรรมที่ปรากฏชัดเป็นรูปของการล่าสัตว์ตัดชีวิต โดยเฉพาะรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ อยู่ด้านทิศเหนือ และพระอิศวรทรงโคบนขุมด้านตะวันตก สำหรับลักษณะสถาปัตยกรรมนั้น น่าจะได้รับแบบอย่างสืบเนื่องมาจากสถาปัตยกรรมของอาณาจักรจัมปา ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากสถาปัตยกรรมของอินเดียได้อีกทอดหนึ่ง (สงวน รอดบุญ, 2545)

3) พระธาตุพนมกับมิติด้านสัญลักษณ์ทางอำนาจการเมืองการปกครอง

พระธาตุพนม มีบทบาทหน้าที่เป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจการเมือง การปกครอง นักโบราณคดีบางท่านเชื่อว่า พระธาตุพนมเป็นศาสนสถานทางศาสนาพราหมณ์ หรือ ฮินดูมาก่อน ต่อมา เมื่ออาณาจักรลาวล้านช้างได้แผ่อิทธิพลจากหลวงพระบางลงมาถึงดินแดนศรีโคตบูรนี้ จึงถูกแปลงให้เป็นสถูป หรือ พระธาตุเจดีย์ทางพระพุทธศาสนาแทน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ พระธาตุพนมแปลงรูปทรงจากเขมรเป็นลาว โดยมีพระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรลาวล้านช้าง เป็นผู้ครอบครองและให้การบูรณปฏิสังขรณ์มาโดยตลอด (สงวน รอดบุญ, 2545)

พ.ศ. 2082 พระเจ้าโพธิสารราช ผู้ครองนครหลวงพระบางได้เสด็จมาบูรณะพระธาตุพนม ได้สร้างพระวิหารหลวงมุงหลังคาด้วยตะกั่วทั้งหลัง พ.ศ. 2093=2115 สมัยสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช ผู้สถาปนานครเวียงจันทน์ให้เป็นศูนย์กลางของรัฐ ได้เสด็จมาบูรณปฏิสังขรณ์รวมทั้งปรับให้เป็นพุทธสถานอย่างสมบูรณ์ พ.ศ. 2157 เจ้าพระยานครหลวงพิชิตราชธานีศรีโคตบูร ได้มาบูรณะและสร้างกำแพงแก้ว พ.ศ. 2233 - 2235 ท่านราชครูหลวงโพนสะเม็ก ได้ทำการบูรณะพระธาตุพนมขึ้นใหม่ โดยต่อเติมเรือนธาตุชั้นที่สามขึ้น พร้อมทั้งต่อยอดพระสถูปให้สมบูรณ์ตามแบบทรงของล้านช้าง บรรจุพระบรมธาตุในบริเวณตอนบนของพระสถูป คือบริเวณระหว่างเรือนธาตุกับยอดพระสถูป และสันนิษฐานว่า สร้างตำนานอูรังธาตุขึ้น เพื่ออธิบายความเป็นมาของพระธาตุพนม ตำนานนี้เป็นการผูกเรื่องราวทางพุทธศาสนาเข้ากับประวัติความเป็นมาของบ้านเมืองในสมัยศรีโคตบูรและกษัตริย์ของล้านช้าง การสร้างและบูรณะพระธาตุพนมขึ้นในครั้งนี้นับว่าสำคัญคือ ให้เป็นศาสนสถานที่ป็นเขตแดนระหว่างจำปาศักดิ์และเวียงจันทน์ คือไม่ให้เป็นของใคร แต่ให้ทั้งสองฝ่ายถือเป็นปูชนียสถานร่วมกัน

จนกระทั่ง พ.ศ. 2436 ตามสนธิสัญญาปันเขตแดนระหว่างฝรั่งเศสและสยามประเทศพระธาตุพนมซึ่งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ได้ตกเป็นของไทยนับแต่นั้น จนกระทั่งต่อมา ปี พ.ศ. 2483 ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ โดยหวังผลทางการเมืองเป็นสำคัญ จากแนวความคิดที่ว่า หากรัฐบาลจัดการบูรณะขึ้นแล้วจะเป็นทางชักจูงจิตใจประชาชนแถบอินโดจีนให้เข้าร่วมในราชอาณาจักรไทยได้หลายหมื่นคน จึงมีมติให้กรมศิลปากรดำเนินการ มีการต่อเติมเสริมยอดสูงกว่าเดิมอีก 10.00 เมตร รวมเป็น 53.00 เมตร ให้สามารถมองเห็นได้แต่ไกล ทั้งจากฝั่งไทยและฝั่งลาว กล่าวได้ว่า พระธาตุพนม ได้แปลงรูปทรงอีกครั้งหนึ่ง คือ เดิมจากเขมรเป็นลาว แล้วแปลงกายจากลาวเป็นไทยในที่สุด พระธาตุพนมได้แสดงบทบาท ทำหน้าที่สัญลักษณ์แทนอำนาจการเมืองการปกครอง มีความสำคัญทั้งในระดับชาติและภูมิภาค นับแต่อดีตกาลตราเป็นมาทุกวันนี้

4) พระธาตุพนมกับมิติด้านสัญลักษณ์ในฐานะศูนย์กลางชุมชน

พิจารณาจากภูมิประเทศ พระธาตุพนมอยู่ริมฝั่งขวาหรือทิศตะวันตกของแม่น้ำโขงซึ่งไหลจากทิศเหนือลงมาทางทิศใต้ มีแม่น้ำก้ำซึ่งไหลมาจากหนองหานจังหวัดสกลนคร ลงสู่แม่น้ำโขงทางตอนใต้บริเวณที่ตั้งพระธาตุพนม ทางด้านฝั่งซ้ายหรือทิศตะวันออกตรงข้ามเป็นจุดบรรจบของลำน้ำเซบั้งไฟซึ่งไหลมาจากเทือกเขาพนมแดนประเทศ สปป.ลาวและเวียตนาม ทำเลที่ตั้งดังกล่าวนี้ว่าเป็นจุดศูนย์กลางของชุมชน ชุมชนทางการค้า การสัญจรและท่องเที่ยว สามารถเชื่อมต่อกับชุมชนเมืองอื่นได้โดยสะดวก ทางด้านทิศเหนือ ถึง

กำแพงพระนครเวียงจันทน์ เมืองหลวงพระบาง เชียงของ เชียงแสน และมณฑลยูนนาน ประเทศจีน ทางด้านทิศใต้ ถึงแขวงสะหวันนะเขต เมืองจำปาศักดิ์ ประเทศ สปป.ลาว (สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) กรุงพนมเปญประเทศกัมพูชา จนถึงกรุงไซ่ง่อนประเทศเวียดนาม ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ อาศัยลำน้ำเซบั้งไฟ ลำน้ำสาขาบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ประเทศ สปป.ลาว ถึง แขวงเชียงขวาง ขึ้นไปถึงภาคเหนือของประเทศเวียดนาม และทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ติดต่อกาฬอิสานของประเทศไทยได้ทั้งหมด พระธาตุพนมจึงมีบทบาทเป็นศูนย์กลางการคมนาคม การค้าพาณิขยกรรม เป็นจุดพักนอนเป็นจุดหมายปลายทางของการเดินทาง การท่องเที่ยวและการจาริกแสวงบุญบูชาพระธาตุพนม คติแนวคิดเกี่ยวกับเทวสถานทางศาสนาฮินดูกับพระสฤพเจดีย์ทางพุทธศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกันว่าพื้นที่บริเวณที่ตั้งเทวสถานหรือพระสฤพเจดีย์นั้น ถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นศูนย์กลางจักรวาลบันไดนาคที่ทอดยาวจากเบื้องล่างขึ้นสู่ด้านบนหรือซุ่มประตูทางเข้าที่ทำเป็นรูปนาคนั้น ล้วนเป็นสัญลักษณ์ดูประหนึ่งว่า ผู้จาริกแสวงบุญกำลังเดินขึ้นบันไดรู้สู่สรวงสวรรค์หรือศูนย์กลางจักรวาลบริเวณโดยรอบที่ตั้งพระธาตุพนม บริเวณสองข้างลำน้ำโขงและแม่น้ำสาขา เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณมาก่อนเก่า สอดรับกับนิทานตำนานอุรังคธาตุ ที่ผูกเรื่องถึง เมืองศรีโคตบูร อันเป็นที่ตั้งของพระธาตุพนม และเป็นศูนย์กลางการติดต่อกับอีกหลายเมืองที่กล่าวถึงในตำนาน (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2542)

สรุป

พระธาตุพนมในมิติด้านสัญลักษณ์ทางศูนย์กลางของผู้คนในกลุ่มแม่น้ำโขง แสดงถึงประวัติความเป็นมาของพระธาตุเจดีย์ที่มีอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ ในการรับรู้ของผู้คนในภาคอิสานดังกล่าวในมิติดของประวัติศาสตร์ได้สะท้อนให้เห็นภาพของการต่อสู้ ต่อรองทางด้านความคิดความเชื่อของคนในท้องถิ่นที่มีพระธาตุเจดีย์การที่ผู้คนในแต่ละท้องถิ่นในภาคอิสาน ได้สร้างตำนานเพื่อเล่าประวัติความเป็นมาของพระธาตุเจดีย์ที่มีอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ ให้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเจดีย์พระธาตุพนมดังที่กล่าวผ่านมานั้น เมื่อนำมาอธิบายในมิติดของประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต คือ การที่ชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่นได้ร่วมกันจัดระเบียบทางจริยธรรมที่นำไปสู่การสร้างพรมแดนทางวัฒนธรรมที่กว้างขวางกว่าพรมแดนทางการเมือง ตำนานพระธาตุที่มีท้องถิ่นต่างๆ ในภาคอิสาน ที่เป็นการอธิบายให้เห็นความสัมพันธ์กับตำนานอุรังคธาตุ หรือประวัติการสร้างพระธาตุพนม เพราะเป็นพระธาตุเจดีย์ที่มีประวัติการก่อสร้างที่เกี่ยวข้องร่วมสมัยในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับการสร้างเจดีย์พระธาตุพนม คือ การสร้างบูรณะภาพให้เกิดขึ้นกับผู้คนในบ้านเมืองต่างๆ ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและยังเป็นการปรับคิตความเชื่อแบบดั้งเดิมของผู้คนที่หลากหลาย ให้เป็นเอกภาพทางความเชื่อที่ให้เป็นพุทธศาสนาแบบเดียวกันรวมทั้งการที่เรื่องราวในตำนานได้แสดงขอบเขตของการเชื่อมโยงพระธาตุเจดีย์จากท้องถิ่นที่หลากหลายนั้น คือการทำให้เกิดความผูกพันของผู้คนโดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างของบ้านเมืองและสังคมวัฒนธรรม

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2522). จดหมายเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมณศ.
_____. (2537). อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์.
คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ความเป็นมาของอำเภอสำคัญในประวัติศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.

- ชัยมงคล จินดาสมุทร. (2532). การศึกษารูปแบบทางสถาปัตยกรรมของพระธาตุพนม และพระธาตุอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. วิทยานิพนธ์มนุษยศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ทรงคุณ จันทจร. (2548). การศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการจัดการศึกษาและศาสนาเพื่อความร่วมมือในการพัฒนารูปแบบและกระบวนการศึกษาและศาสนาระหว่างไทยลาว. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการวิจัยการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2540). พระพุทธศาสนาในเอเชีย. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระธรรมราชานุวัตร. (2551). อรุณคันทานตำนานพระธาตุพนม (พิสดาร). พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์.
- พระธาตุพนม. (2563). องค์พระธาตุพนมบรมเจดีย์. เรียกใช้เมื่อ 13 ตุลาคม 2563 จาก <http://www.thatphanom.com>
- พระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญ. (2545). พระพุทธศาสนาในลาว. เชียงใหม่: บรรณกรการพิมพ์.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2521). “บทนำเสนอ” ใน อรุณคันทานตำนานพระธาตุพนม. กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์.
- มหาสิลา วีระวงส์. (2535). ประวัติศาสตร์ลาว แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สงวน รอดบุญ. (2545). พุทธศิลป์ลาว. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สายธาร.
- สมชาติ มณีโชติ. (2552). “จดหมายเหตุพระธาตุพนม” ใน แม่น้ำโขง ณ นครพนม โดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2514). ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา. พระนคร: รุ่งเรืองธรรม.
- สันติ เล็กสุขุม. (2535). เจดีย์ ความเป็นมาและศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- สุรพล ดำริห์กุล. (2549). แผ่นดินอีสาน. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- อุดร จันทวัน. (2547). นิทานอุรังคธาตุ (ฉบับลาว) ปรึวรรตจากต้นฉบับอักษรลาว. ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.
- Govinda, Lama Anagarika. (1976). Psycho-cosmic Symbolism of the Buddhist Stupa. California: Dharma Press.
- Snodgrass Andrain. (1985). The Symbolism of the Stupa. New York: Cornell University Press.

